

2.7. ПОЛЬСЬКЕ Й БІЛОРУСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО В «УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ» (1988–1995): СПЕЦИФІКА ДОБОРУ Й ПОДАННЯ МАТЕРІАЛУ

Розробка польської й білоруської тематики в «Українській літературній енциклопедії» (1988–1995) виразно поділяється на два періоди, що накладаються на роки виходу кожного з трьох опублікованих томів. До першого можна віднести появу томів 1 і 2 (1988–1990)⁹⁸, що припав на останні роки існування СРСР. Том 3 (останній оприлюднений) побачив світло 1995 р. в цілковито нових умовах, тож принципи його наповнення було суттєво скориговано⁹⁹. Після виходу т. 3 (К–Н) видання припинено.

Однією з причин відмови від завершення задуму стало усвідомлення редакторами глибини суспільних змін, які вимагали переписати частково вже підготовлений матеріал наступних томів. Томи 1–2 суттєво програвали в об'єктивності подання матеріалу, у них відсутні сотні імен закордонних українців, зроблено численні пропуски принципово важливих позицій у бібліографії тощо. Єдиним виходом із цієї ситуації була повторна підготовка перших двох книг, проте зробити це в умовах економічної кризи 1990-х років було неможливо.

При цьому, уже в т. 2 (1990) можна простежити вплив на його наповнення змін політичного клімату останніх років Перебудови — це видання відчутно відрізняється від більш ортодоксального т. 1 (1988).

Якщо у представленні власне українського матеріалу відмінності у принципах добору контенту були очевидними для читача й полягали передусім у поверненні вилучених імен, ситуація з матеріалами білоруської й польської тематики виглядає дещо інакше. У цілому він — принаймні теоретично — є більш сталим, оскільки потрапляння до переліку друго- і третьорядних імен іноземних авторів сприймалося як категорично небажане вже на етапі підготовки «Проекту тематичного словника...». Поряд із тим, багато таких персоналій усе ж таки увійшли до реєстру. Якщо у випадку українських письменників, оскільки йшлося про спеціалізований

---

⁹⁸ Українська літературна енциклопедія. Т. 1: А–Г. Київ : Головна редакція УРЕ, 1988. 536 с.; Українська літературна енциклопедія. Т. 2: Д–К. Київ : УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. 576 с.

⁹⁹ Українська літературна енциклопедія. Т. 3: К–Н. Київ : УЕ ім. М. П. Бажана, 1995. 496 с.

літературознавчий довідник, можна було не уникати «надмірної» деталізації, то пропонувати читачам/користувачам українського видання довідки про маловідомих у власних країнах зарубіжних авторів дійсно було недоцільно — імовірність звернення читачів до деяких запланованих статей часто-густо була близькою до нуля.

Водночас, виникла потреба врахувати суспільні зміни, що охопили Центрально-Східну Європу на межі 1980-х – 1990-х років. У цей час у літератури країн регіону повернулися сотні раніше заборонених імен. Натомість багато другорядних персоналій, яких офіційна критика попередніх десятиліть позиціонувала як класиків соціалістичного реалізму, опинилися в тіні. І якщо у випадку української літератури редактори й автори довідника мали змогу більш-менш оперативно розібратися в цьому процесі й відреагувати на нього, устигнути за аналогічними подіями в інших літературах було неможливо.

У первісному реєстрі гасел проекту «Української літературної енциклопедії» матеріал із іноземних літератур було виокремлено у спеціальні розділи «Література народів СРСР»¹⁰⁰ і «Зарубіжна література»¹⁰¹, які відповідно ділилися на підрозділи про літератури окремих країн і/або народів¹⁰². Серед іншого, білоруську й польську літератури виокремлено в підрозділи «Білоруська РСР» (с. 220–226) і «Польща» (с. 312–320).

Для обох тем в енциклопедії було передбачено базові статті («Білоруська література» й «Польщі література»). Перша з них увійшла до т. 1. Натомість друга, яка мала бути включеною до невиданого т. 4, так і не вийшла друком. Запланований обсяг базової статті «Білоруська література» (9 тис. зн.) був відверто нереалістичним. З огляду на це, підсумковий її варіант сягнув 25 800 зн., перевищивши початково запланований обсяг майже втричі.

У статтях про постатей білоруської літератури можна простежити численні випадки відмови від нормативної відповідно до тогочасних правописних норм адаптації імен і псевдонімів на користь транслітерації.

---

¹⁰⁰ Проект тематичного словника Української літературної енциклопедії. Київ : Головна редакція УРЕ, 1985. С. 216–281. Видання оприлюднено на правах рукопису накладом 300 прим.

¹⁰¹ Там само. С. 282–382.

¹⁰² Російську літературу було виділено окремо (с. 177–215) і представлено непропорційно великою кількістю статей порівняно з письменством будь-якої іншої іноземної країни або народу.

У випадку з передачею білоруської мови, яка є найближчою до української як лексично, так і граматично, і в той самий час суттєво відрізняється за фонетичним складом, такий крок був більш ніж виправданим. Він дозволяв зробити транслітеровані імена візуально впізнаваними саме як білоруські. Проте цей принцип реалізовувався непослідовно — транслітерації здебільшого підлягали імена згадуваних персоналій, тоді як їхні прізвища як правило адаптувалися (винятки прізвищ-псевдонімів класиків білоруської літератури Янки Купали, Якуба Коласа й Цьотки¹⁰³, які є усталеними й загальновідомими, не враховуємо).

Як приклади такого «змішаного» підходу можна навести статті: «Адамович, Алесь» (повністю адаптована передача виглядала б як «Адамович, Олесь», чиста транслітерація як «Адамовіч, Алесь», а транскрипція як «Адамовіч, Алесь»), «Барадулін, Ригор» (не «Григорій», хоча форма «Рыгор» є звичайним білоруським літературним відповідником цього імені) тощо.

Окремо від наведеної закономірності слід згадати дотримання редакторами принципу транслітерації традиційних розмовних форм імен із одночасною адаптацією прізвищ: «Астапенко, Змітрок» (не «Остапенко, Дмитро», але і не «Астапенка»), «Калачинський, Михась» (не «Калачинські, Михась», але й не «Калачинський Михайло»), «Киренко, Кастусь», «Ларченко, Михась», «Чарот, Михась», «Гартний, Цішка» (не «Гартни», але й не «Тишка» чи «Тишко») тощо. У багатьох випадках це виглядає несподівано для носія білоруської, як-от «Крапива, Кіндрат» (не «Кандрат»), «Биков, Василь» (не «Васіль», хоча транслітерація імені тут доцільніша за адаптацію¹⁰⁴), «Семяжон, Язеп»¹⁰⁵ (не «Йосип») та ін.

У сучасного читача це іноді викликає непорозуміння, особливо з огляду на відсутність «акання» в адаптованих прізвищах. Так, ім'я і прізвище Уладзіміра Караткевіча в «УЛЕ» повністю адаптовано («Короткевич, Володимир»), через що стаття про нього замість другого тому опинилася у

---

¹⁰³ Лише в реєстрі, оскільки видання не доведено до літери «Ц».

¹⁰⁴ Васіль Бикав свідомо зберігав білоруську форму імені в російськомовних публікаціях, щоб підкреслити свою білоруську ідентичність. Якщо адаптація прізвища «Быкаў» до «Биков» суттєво не впливає на сприйняття читачем, то адаптована форма «Василь» візуально не відрізняється від українського відповідника і не маркує ім'я як білоруське.

¹⁰⁵ Тільки в реєстрі. Ім'я «Язеп» у білоруській мові є літературною, а не розмовною формою.

третьому¹⁰⁶. У цілому, цей змішаний принцип із усіма відхиленнями від послідовності відповідав тогочасній перекладацькій практиці — українські видання згаданих білоруських письменників виходили саме з такою передачею їхніх імен і прізвищ, що й узяли до уваги укладачі реєстру гасел 1985 р.

Ситуація з репрезентативністю біографістики в «білоруській» частині «УЛЕ» приблизно відповідає становищу з основним масивом української частини. Вилученими залишилися важливі імена репресованих авторів. Зокрема, відсутні (як у реєстрі, так і в самій енциклопедії) статті «Бабарєка, Адам»¹⁰⁷, «Багун, Міхась», «Геніюш, Лариса»¹⁰⁸ та ін. Більше за те, повернення до «УЛЕ» спершу не передбачених імен українських репресованих авторів та письменників-емігрантів відбувалося коштом не лише другорядних письменників різних народів, а й таких класиків білоруського «Розстріляного відродження»¹⁰⁹ як Уладзімір Жилка, Анатоль Вольни, Лукаш Калюга, Валерій Мараков та ін.¹¹⁰ З іншого боку, у реєстрі (і навіть у підсумковому тексті) збережено низку малозначущих фігур.

Зі зрозумілих причин, жодним чином в «УЛЕ» не представлено й літературу та літературну критику білоруського зарубіжжя — ані в реєстрі, ані в енциклопедії не могли з'явитися статті «Адамовіч, Антон»¹¹¹, «Арсен-

---

¹⁰⁶ У сучасному українському літературознавстві ім'я і прізвище Караткевіча транслітерують (як «Уладзімір Караткевіч» або «Уладзімір Караткевич»). У численних українських перекладах його творів 1980-х років, зокрема й у прижиттєвих виданнях, вони адаптувалися («Володимир Караткевич»). З огляду на досконале володіння цього літератора українською мовою, його навчання в КДУ імені Тараса Шевченка й особисті зв'язки з українськими літераторами, адаптацію можна вважати авторською волею. Однак, якщо на межі 1980-х – 1990-х український читач дійсно шукав би його ім'я на «Ко...», на початку ХХІ ст. ситуація змінилася.

¹⁰⁷ Незважаючи на його остаточну реабілітацію 1959 року, передрук окремих творів і праць літератора й вихід у Білорусі досліджень про нього вже у 1960-ті – 1970-ті роки. Див. зокрема: Конан У. Адам Бабарєка. Крытычна-біяграфічны нарыс. Мн. : Мастацкая літаратура, 1976. 122 с.

¹⁰⁸ Незважаючи на звільнення з ув'язнення 1956 року й подальше життя в Білоруській РСР, Лариса Геніюш не реабілітована дотепер (останнє за часом звернення про її реабілітацію подано 2017 року). Імовірною причиною відмови в перегляді справи стало її небажання набути громадянство СРСР — до своєї смерті 1983 р. письменниця зберігала статус особи без громадянства.

¹⁰⁹ Цей термін у білоруському літературознавстві не є конвенційним.

¹¹⁰ «Проект тематичного словника...» передбачав включення коротких біографічних статей про цих авторів обсягом по 600–700 зн. кожна.

¹¹¹ На час виходу т. 1 його ще не публікували в Білоруській РСР.

нева, Наталя»¹¹², «Віцбіч, Юрка»¹¹³, «Дудзіцкі, Уладзімір», «Лімановскі, Янка», «Кавиль, Міхась» тощо.

Натомість, до третього тому додано не передбачену реєстром статтю «Мальдіс, Адам»¹¹⁴. До другого тому вміщено відсутні в реєстрі статті «Колесник, Володимир», «Кобрицька, Тетяна», «Далідович, Генріх», «Домашевич, Володимир», «Дударев, Олексій» (потреба у включенні статей про Генріха Далідовіча, Уладзіміра Дамашевіча й Аляксея Дударева сумнівна, особливо на тлі згаданого вище вилучення з цього ж тому статей про значно вагоміші фігури Уладзіміра Жилки й Лукаша Калюги).

«Небіографічна» частина в білоруському блоці «УЛЕ» практично відсутня. У ній узагалі не передбачено статей про білоруські літературні організації міжвоєнних років, що існували паралельно до українських літературних груп, а їхні члени перекладали українських авторів і певною мірою перебували під їхнім впливом («Узвышша», «БелАПП», «Маладняк»). Не вміщено також статей про білоруські літературні журнали й альманахи. Натомість, включено тексти про два анонімні твори ХІХ ст., які відіграли вагому роль у розвитку нового білоруського письменства — «Енеїду навиворіт»¹¹⁵ і «Тарас на Парнасі»¹¹⁶.

Добір гасел із полоністики виглядає дещо виваженіше. Так, планований обсяг базової статті «Польщі література» (20 тис. зн.¹¹⁷) є реалістичнішим за очевидно недостатній і тому перевищений у кілька разів розмір статті «Білоруська література».

До «УЛЕ» потрапила більшість чільних представників польської літератури від середньовіччя до сучасності (станом на роки публікації

---

¹¹² На час виходу т. 1 її ще не публікували в Білоруській РСР.

¹¹³ На час виходу т. 1 його ще не публікували в Білоруській РСР.

¹¹⁴ Імовірно, на це вплинуло його обрання 1991 р. головою Міжнародного конгресу білорусистів, хоча станом на 1985 р., коли вийшов друком «Проект тематичного словника...», Адам Мальдіс уже був впливовою фігурою в білоруській гуманітаристиці.

¹¹⁵ Том 2.

¹¹⁶ Тільки в реєстрі. Імовірно авторство «Тараса на Парнасі» встановлено 1990 року, тобто після виходу «Проекту тематичного словника...».

¹¹⁷ На жаль, через скасування виходу т. 4 невідомо, яким був би реальний її розмір. Можна припустити, що він міг сягнути 40 тис. зн. У проекті реєстру вжито формулювання «Польщі література». З огляду на такий «територіальний» підхід можна зробити висновок, що планувалося не лише відмовитися від згадок про польських письменників-емігрантів, а й включити до статті бодай коротку інформацію про літераторів, які писали їдишем, кашубською й українською мовами, лемківською говіркою тощо.

довідника). Певну нерівномірність можна спостерегти у двох випадках, перший із яких є цілком виправданим, а другий — зрозумілим як зумовлений політичною ситуацією:

1) більша порівняно з іншими регіонами представленість польських авторів, пов'язаних тематикою своїх творів і/або походженням із Україною. Відзначимо також факт включення гасла «Падура, Тимко» до розділу «Українська література» у «Проекті тематичного словника...»¹¹⁸ — він, на відміну від інших представників української школи в польській літературі, зарахований до числа українських поетів.

2) відсутність у «Проекті тематичного словника...» довідок про авторів-емігрантів, зокрема найбільш відомих — Збігнева Герберта, Марека Гласка, Вітольда Гомбровіча, Станіслава Млодоженьца та ін. На відміну від білоруського випадку, у третьому томі зроблено спробу виправити цю ситуацію принаймні щодо літераторів із прізвищами на літери К–Н. Зокрема, у т. 3 все ж таки з'явилися статті «Лободовський, Юзеф» (автор — Роман Головин) і «Мілош, Чеслав» (автор — Анатолій Подолинний).¹¹⁹ З огляду на політичні причини ані до «Проекту...», ані до підсумкового тексту «УЛЕ» не вміщено статей про представників несоцреалістичної літератури ПНР: Єжи Анджеєвського, Єжи Гарасимовіча, Вітольда Домбровського, Тадеуша Кубяка, Віславу Шимборську¹²⁰ та ін.

Як і у випадку білоруського блоку статей, польський блок цілком ігнорує небіографічну складову. Реєстр не фіксував жодних намірів подати довідки про польські літературні журнали (навіть ті, що видавалися в Україні і/або публікували численні переклади з українських авторів), польські літературні угруповання міжвоєнного двадцятиріччя тощо¹²¹.

---

¹¹⁸ «Проект тематичного словника... С. 98.

¹¹⁹ На жаль, до «УЛЕ» з невідомих причин так і не було додано статтю «Мрожек, Славомір».

¹²⁰ Імовірно, стаття про неї мала б з'явитися в т. 5, якби видання не припинилося.

¹²¹ Загалом, як у «Проекті тематичного словника...», так і в підсумковому тексті виняток із цього правила зроблено лише для української й російської літератур. У відповідних розділах містилися окремі підрозділи «Періодичні видання, альманахи, збірники, видавництва» та «Літературні організації й об'єднання, інші культурні установи» сукупним обсягом 18 (український блок) і 9 (російський блок) сторінок. У добірках статей про літератури інших країн і народів концепція видання передбачала лише біографічні тексти й базові статті про конкретну літературу.